

Hivatalos bíráló

FEJŐS ZOLTÁN

Új helyek, új metaforák. Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfájához című
akadémiai doktori értekezéséről

A disszertáció írója a kultúra két nagyon fontos területe, a múzeum és a jelenkutatás kölcsönhatását vizsgálja. E kapcsolat létrehozásának igénye Európában és az Amerikai Egyesült Államokban már az 1930-as években fölmerült, ám lassan érlelődött. A kortárs jelen megörökítésének szükségét az ICOM 1983-ban deklarálta, a modern múzeumi gyűjtés elméletével és gyakorlatával foglalkozó *International Committee for Collecting* azonban csak 2010-ben alakult és 2013-ban állította föl jelenkori szakbizottságát.

A néprajzkutatásban ma is szembesülünk a mindenkori jelen elhanyagolásának hátrányos következményeivel. A számos példa közül a takaréktűzhelyét említem. A parasztház és a népi lakáskultúra ezen innovatív, mintegy száz éven keresztül létező objektuma mellett a vele egyidejűleg fejlődő néprajztudomány úgy haladt el, mintha nem is létezne, legfőlőbb bosszankodott, hogy terjedése fölvaltotta, elfedte a korábbi tüzelőberendezéseket. Történetét, típusait, Sabján Tiborral kínkeservesen tudtuk rekonstruálni, csupán annak köszönhetően, hogy még a 20. század 2. felében is voltak survivalei, levéltári adatai, és házbelső fotók, amelyekről nem lehetett lehagyni. Az „ösi” formák nyomozásának – egyébként indokolt – bővületében hasonlóképpen negligálták a vasedények kutatását is, amelyeknek monografikus földolgozása csak most van folyamatban. A sor tetszés szerint folytatható, mert a kortárs kultúra tárgyi elemei, dokumentumai a legutóbbi évtizedekig ritkán kerültek a figyelem spektrumába és a „múzsák hajlékába”.

A helyzet a kutatásban és a múzeumokban régen megérett a változásra, a késő modern átalakuló világban a „most” kultúrájával való foglalkozás a 20. század alkonyán már végképp elkerülhetetlennek látszott. Fölvállalása azonban új szemléletet kívánt és bátorságot, hiszen a gyári tömegtermék viszolygást, a múló pillanat és a járatlan út félelmet keltett. A jelenkutatásnak legalább akkora nehézsége az, hogy távlati magaslat nélkül nehéz kilátni az erdőből, mint a történeti kutatásnak az a problémája, hogy a múlt megismerése, rekonstruálása nem valósítható meg hiánytalanul. Ezért tiszteletre méltó és hiánypótló Fejős Zoltán újszerű műve, amely az általa irányított múzeumi gyakorlat és nemzetközi párhuzamainak elméleti, módszertani, pragmatikai foglalata.

A disszertáció készítője sokoldalú, jól fölkészült, nemzetközileg elismert tudós. Szerteágazó munkássága során több példaszerű művet alkotott, melyek közül kiemelkedik a *Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. Esettanulmány Karancskeszi példáján* 1–2. (1985) és az értekezés témájába vágó tanulmányai, könyvei, miként maga a doktori eljárás tárgyát képező 2017-ben publikált, tekintélyes, 28 képpel illusztrált, 1 millió karakteres szövegű összefoglalás.

A múzeumi gyakorlatról és annak tudományos elveiről még nem született Fejős Zoltánéhoz fogható komplex elemzés a magyar szakirodalomban. Időben körülhatárolt, hiszen célja a múzeumi kutatás és működés korszerűsítésének bemutatása, az előzményektől a 21. század első másfél évtizedében megvalósuló modernizációig. A téma kettős természetű, hiszen felöleli a múzeumi tevékenységet és a megalapozó tudományos kutatásokat. Következésképpen a feldolgozásban is e kettősség tükrözik: szükségszerűen váltakoznak benne a jelenkutatási elméletek és az empirikus beszámolók. A szerző mindkét területen meghatározó szerepet töltött be, úgy is mint elkötelezett jelenkorkutató, és mint a Néprajzi Múzeum újjító szellemű igazgatója, aki az egész magyar múzeumi rendszer reformját is próbálta előmozdítani. A téma vizsgálata térben is tág, köre a Néprajzi Múzeumtól a fővárosi, vidéki intézményeken át az európai és tengerentúli múzeumokig, illetve azok kutatásáig terjed.

A disszertáció az *Előszó* és az *Összegzés* mellett a négy nagy fejezetre tagolt. Körkörös szerkezete és megfogalmazása – a témához illeszkedően – a posztmodern szövegalkotás jellemzőit mutatja. Van ugyan következetes, szikár váza, ám a fő motívumok (a múzeum felelőssége a jelen dokumentálásában, a hálózati munka, a gyűjtés, a kiállítás fontossága, a digitalizálás, a participáció, a társadalmi együttműködés), mint egy szimfónia tételeiben, minden fejezetben visszatérnek. Így a többszörös átfedésbe állított, fontos mondanivalók többoldalu megvilágítást nyernek.

A *Bevezetés* című első fejezetben fő célként a jelenkutatás és a múzeum kapcsolódásának szintetikus áttekintését jelöli meg, majd az elemzés kerete gyanánt több fontos összefüggést interpretál, kiemelve az új anyagi kultúrakutatás, valamint az interdiszciplinaritás jelentőségét. Körvonalazza a múzeumi kutatás alkalmazott tudomány jellegét, a múzeumi tevékenységek szükséges összhangját. Értelmezi a *társadalmi múzeum* fogalmát, amely mint „*múzeum a társadalomról a társadalomnak*” jó egybefogó kategória mindazon múzeumoknak, amelyek a társadalom széles rétegei mindennapi életével és kultúrájával foglalkoznak. Az etnográfia számára pedig egy újabb lehetőség is a múlt és a

jelen áthidalására, nevezetesen azon problémára, hogy a néprajz hagyományos tárgya, a paraszti nép eltűnt.

A következő fejezetben a magyar múzeumi jelenkutatást tekinti át az 1970-es évektől megnyilvánuló kezdeményektől a 21. századelő szemléletváltásáig, amellyel elindult a múzeumi jelenkutatás intézményesülése. Ezen belül a *Mi? Hogyan? Mit? Mi Módon? Kik? és Kinek?* kezdetű hat alfejezetben állítja elének a folyamat tervezett és megvalósult programpontjait és projektjeit.

A *Hogyan?* a múzeumi intézményesülésről szól, aminek a teoretikus programját Fejős Zoltán alapozta meg *A Néprajzi Múzeum Gyűjteménye* c. kötetben (2000), és indította útnak 2002–2003 folyamán a MaDok dokumentációs kutatási adatbázisának létrehozásával, nyitottságot hirdetve minden múzeumi szakág, az egyetemek, kutatóhelyek, egyének, levéltárak és könyvtárak felé. A megvalósítás négy fázisát vázolta föl: 1. a jelenkori gyűjtés *hálózatának* megszervezését, amelyben megoldható a múzeumi rendszer egészének munkamegosztása, 2. a rendszeres *publikációt* a MaDok-füzetekben (2003-tól), 3. a *fő kutatási irányok* ajánlását, fókuszban a modern tárgyak gyűjtésével (mai lakás, mobilizáció, interkulturális tapasztalatok /kisebbségek, első helyen a cigányokkal), 4. a nyilvánosságban való jelenlétet minél több *kiállítással*.

A *Mit?* címszóval az imént felsorolt témákban rendezett kiállításokat ismerteti – melyek sorát nagy újdonságként a *műanyag* nyitotta –, számba véve a külföldi analógiákat és a hazai hiányokat.

A *Mi módon?* [Mást jelentene, mint a hogyan?] filozófikus módszertani, műfaji fejtegetés, sok szenzitív elemmel, az egzakt muzeológia és a látványművészet, a konkrét egyedi és az összkép viszonyáról, illetve azok összehangolásának örök dilemmájáról. Az alfejezet pragmatikus részében önkritikusan hiányolja a MaDok témaválasztásának szisztematikus voltát.

A *Kik?* A hazai múzeumi jelenkutatás láttelepe. Szól a múzeumközi kooperáció alacsony szintjéről, a konzervatív tradícióféltésről s a vidéki múzeumhálózat leépítéséről, amelyek mind a múzeumok megújítása ellen hatottak. Kissé talán pesszimista módon úgy látja, hogy a MaDok csupán „*résnyitás*”, „*a diszciplináris határok alkalmi meghaladása*.”

A *Kinek?* a közönségkapcsolatra helyezi a hangsúlyt, a dialógus és az információáramlás fontosságát elemezve, amit később *Résztétel* címen fejt ki bővebben.

E röviden vázolt leíró, ám nemzetközi összehasonlítást nem mellőző fejezetet az *Új múzeumi kontextusok, jelenkutatási perspektívák* című jobbára elméleti-metodikai értekezés követi. A szerző részletesen tárgyalja a *gyűjteményt*, mint a múzeum fundamentumát,

amelynek tervszerű gondos kezelése központi jelentőségű. Fönntarthatóságával és fejlesztésével kapcsolatban kitér a „túl sok” tárgy és a gyűjtést nem folytató „halott múzeum” ellentétének problémájára, a mértéktartó, módszeres gyarapítás mellett voksolva. A kiutat – Nick Merrimanre (2008) is hivatkozva – a társadalmi használat, hozzáférés (mind több kiállítás, tanulmányi raktárak) bővítésében jelöli meg. Értékeli a *digitális forradalom* és a társadalmi *média* meghatározó szerepét, amelyek révén a múzeum széleskörű társadalmi kapcsolatokra tehet szert, maga is hálózati tényezővé válik, és interaktív viszonyt létesíthet a közönséggel. Az Amszterdami Történeti Múzeum weboldala vagy a liverpooli múzeum kérdez-felelek Facebook felülete láthatóan „modern kocsmá”-ként funkcionál. A múzeum ez úton új forrásokhoz, információkhoz, képekhez, értelmezési lehetőségekhez jut, és tanító funkciót is betölt. Széles nemzetközi kitekintésben foglalkozik az örökség, és a kultúra tartalmi változásával, a szellemi örökség védelmének kérdéseivel, konklúzió gyanánt sokszor (talán a kelleténél többször) külföldi megállapításokat idézve.

A fejezetet az erősödő új anyagi kultúrakutatásról szóló tanulmány zárja. Elején a modern tárgyelméletek és tárgykutatók irodalmának nemzetközi szemléjét, majd korlátozott magyar adaptációját találjuk. Ezt követi egy szép magvas és filozofikus esszé a korunkban ismét fölértékelődött *materiality* és a *tárgy* szerepéről, annak kulturális biográfiájáról, a tárgy–társadalom–személy viszonylatban betöltött *agens* funkciójáról, különös tekintettel Bruno Latour cselekvőhálózat elméletére (2005). A fejtegetés, akárcsak az idézett tudósoké, nem nélkülözi az emóciót és a lírai hatáselemeket. Végezetül a két évtizede önállósult jelenkor régészetével foglalkozik, áttekinti tudománytörténetét, eredményeit, örömmel konstatálva a régészet és etnográfia közeledését.

Az alfejezet végén a *hétköznapi tárgyak*ról értekeznek. A mindennapi fogyasztás tömegtermékeiről, amelyek helyi, történeti értékek híján, sablonos megjelenésükkel nehezen illeszkednek a tradicionális gyűjteményekbe, noha kulturális jelentőséggel, alkalmasint pozitív esztétikai értékkel is rendelkeznek. Szó esik a gyűjtés nehézségeitől is, különösen a megaesemények kapcsán, amelyeket egészében csak képileg lehet dokumentálni. Majd az olyan, főként külföldi múzeumok ismertetése következik, amelyek a jelen és közelmúlt tárgyait gyűjtik, köztük a félmillió Karsten Bott gyűjteményé. Rámutat még a tárgy és múzeum egymást módosító hatására.

Az utolsó nagy fejezet témája „*A jelenkori gyűjtés modelljei a 21. század elején*”. Ráhangolás gyanánt ismét olvashatunk a *Contemporary collecting* új lendületéről, hangsúlyozva a diszciplináris különbségek másodrendűségét, a megőrzendő tárgyak kiválasztásának nehézségeit. Tárgyalja a jelenkutatás európai és nemzetközi történetét, benne

az ICOM szerepével. Áttekinti a jelenkutatási hullám főbb vonásait, kiemelve a *hálózatok* jelentőségét. Részletesen bemutatja, egyebek mellett, a MaDoknak is mintául szolgáló, ma már enervált svéd *Szamdokot* és az irigylésre méltó finn *Takót*, amelynek a működését állami kultúrpolitikai és finansziális támogatás biztosítja. Ezután a nagy közös európai gyűjtő projekteket ismerteti (2008–2001: *Born in Europe, Taste of Europe* etc.).

A második alfejezetben a dokumentálásról értekeznek, hangsúlyozva, hogy a tárgy a dokumentáció egyik materiális formája. Sorra veszi a működő társadalom dokumentálásának fontos témáit, eközben megvilágítja a népi kultúra, a népművészet, a szubkultúra fogalmát, átértékelődött, kibővült jelentéseit. Például azt, miként nyilvánul meg a művészi alkotás és önmegvalósítás vágya a mai öltözködésben, zenében, a test-, az otthon-, a kert-, az autódíszítésben, graffityben stb. Kitér arra is, hogy a hátrányos helyzetű csoportok bemutatásának mai dominanciája egyoldalú képet nyújt a társadalomról.

Fontos eszköznek tekinti, hogy a múzeum kimegy a társadalmi közegbe, a közösségeket aktivizálva gyakran *in situ* eseményeket, kiállításokat szervez, *pop-up* múzeumokat létesít, s ezeket dokumentálja. A módszert számos Európai megoldással érzékelteti. Ideális példaként állítja elének az 2013-tól Marseille-ben működő *Az Európai és Mediterrán Civilizáció Múzeumát*, amely tervszerű tudományos kutatás, program alapján, közös szakmai és társadalmi kampányok segítségével végzett gyűjtés útján jött létre, és biztos anyagi háttérrel működteti a kortárs társadalom meghatározó jelenségeit reprezentáló programjait. (Az AIDS-ről például 12 ezer tárgyat akkumulált.)

A konfliktusos társadalom érzékeltetése a kortárs múzeumi tevékenység egyik fő iránya. A disszertációban megjelenik a tematika, a fő módszerei közé tartozó interaktív kommunikáció a világhálón, a *hot spot* kiállítások, melyek célja a társadalmi szolidaritás fölkeltése, s következésképpen a múzeum társadalmi szerepe is növekszik. A *Rapid Response* kiállításra magyar példát is lehet idézni: a Magyar Nemzeti Múzeum által 2010-ben rendezett *Segélykiáltást* a vörös iszap katasztrófáról. Persze ez a fajta működés szembesül a „nehéz tárgyak” problémáival: Hogyan vigyük múzeumba a hajléktalanok fertőzött tárgyait, az emberi maradványokat, gépkocsi roncsokat stb. E témákkal kapcsolatban ismét fölmerül a vizuális dokumentálás módszere, amely számos jelenség megörökítésére alkalmasabb, ugyanakkor a tárgyközpontúság ellen hat. Sorra veszi a vizuális antropológia hagyományában gyökerező film, video, digitális képalkotás lehetőségeit és a múzeumoktól függetlenül létrejövő képi forrásokat. A példák közt említi a webes „*Egy nap fényképeken*”-programot, amely a világ legnagyobb kereshető képtárházát hozta létre. A göteborgi *Museum of World*

Culture mintaszerű munkájának ismertetése kapcsán kiemeli a témaorientált gyűjtést és a kiállítások domináns szerepét.

A fejezet utolsó egysége a *Részvétel* címet viseli, s a dolgozatban visszatér a múzeum és a társadalom (a hálózati munka új pillére) együttműködésének fontossága, lehetőségei és típusai, számos külföldi múzeum példáján keresztül megvilágítva. Fejős Zoltán szerint e kapcsolat – a közös kiállításrendezést is beleértve – rengeteg új információt, tárgyi és egyéb dokumentumot, új szempontokat eredményez, továbbá növeli a múzeum társadalmi kompetenciáját. – Természetesen, teszem hozzá, gondos szakmai munkával kell kijelölni az együttműködés tárgyát, hogy az amatőrizmus miatt a ráfordítás ne legyen nagyobb, mint a hozadék. Nem sokra megyünk az olyan közhelyekkel, mint George Henri Riviere „*a múzeumban azoknak kell szót adni, akiknek nincs szavuk*” szlogenje (2010). E rész végén a szerző ismét nyomatékosítja a tárgy aktív szerepét a társadalom–múzeum–tárgy kontextusban.

Az Összegzésben Fejős Zoltán arra is kitér, hogy a jelenkori etnográfia művelésének áttekintésére Rodney Harrison és John Schofield jelenkor régészeti kézikönyve (2009–2010) ösztönözte. Művét szerényen úgy értékeli, hogy az övékhez hasonlóan „*Az én munkám is részleteket ad, inkább metaszöveg, mint a jelenkor etnográfiájának tárgyi kifejtése.*” Valójában azonban, miként az értekezés vázlatos ismertetéséből is kitűnik, monografikus feldolgozásról van szó, amely írójának sokoldalú gyakorlati tapasztalatain és széleskörű összehasonlító kutatásain nyugszik. Jelzi ezt a fölhasznált irodalom jegyzéke is, amely 81 oldalt tölt meg, továbbá a tanulmányozott múzeumok és kiállítások tekintélyes száma. Igaz viszont az a kijelentése, hogy „*Konkrét recepteket nem írtam*”. Egy akadémiai disszertációtól nem feltétlenül várunk pragmatikus útmutatót, ugyanakkor a külföldi példákon és hazai múzeumi munkáján keresztül a szerző rámutatott a kívánatos megoldásokra.

A mű érdemeinek kidomborítása mellett természetesen vannak további kritikus megjegyzéseink is. Az anyag tárgyalásának szerkezetét, amivel valószínűleg nem mindenki ért egyet, már említettem. Úgy vélem azonban, hogy ez az alkotói autonómia körébe tartozik, és összhangban is áll a jelenkorban való tájékozódásunk nehézségeivel. Részben tartalmi, részben formai kifogás lehet más tudósok megállapításainak túlságos tisztelete. Evidenciákat és közhelyeket fölösleges idézni, mint például: „*Ha meg akarunk érteni másokat, akkor nem árt elmenni közéjük*” (Clifford Geertz, 2000), „*nem pusztán a műtárgyak megszerzése kerül pénzbe, hanem azok őrzése [...] is*” (Lord at al., 1989), „*a dolgok életrajza felfedi azt, ami másként rejtve maradna*” (Igor Kopytoff, 2008), vagy akár metaforikus bonmot-ként, ami némiképp szellemes is: „*A tigris a múzeumban a tigris a múzeumban, és nem a tigris.*” (Kenneth Hudson, 2010). A szerző maga is bőven használ sztereotípiákat, efféleket: „A

jelenkorból magától nem lesz gyűjteményi anyag” (21. o.), „*alapvető a tárgyak szerepe az ember életében*” (189. o.), „*semmi sem magától értetődő*” (98. o.).

A szöveg nyelvezete ugyancsak a tartalom kettős természetét tükrözi. Az elméleti témák kifejtésekor a megfogalmazás igen precíz. Benne a sok latin és angol terminus technikus arra vall, hogy Fejős Zoltán fontosnak tartja a különböző tudományágak és nyelvek szakszókincsének közelítését, az idegen szakkifejezések adaptációját, ám ez nem mindig válik a stílus javára. Például az egyébként pontos *muzealizáció* nehezen simul a magyar szövegbe, a „*muzeumifikálódás*” pedig egyenesen nyelvrontó. A szövegformálás kapcsolódik az idegen nyelvű tudományos szakzsargon mostanában ismét tetőző divatjához. Szerencsére nem olyan mértékben, mint számos spekulatív irodalomelméleti műben, amelyek olvastán az ember nem győzi csodálni, hogy az *és* helyén miért nem *et* vagy *and* áll. A beszámolószerű leíró részek stílusán viszont a média, s rajta keresztül az utca nyelvének hatása érződik. Gyakoriak a zszurnalisztikai fordulatok, a megfogalmazás helyenként bőbeszédű, sőt pongyola (*innét*), máskor viszont túl takarékos: megspórolva az alanyt, igen sok mondat kezdődik *Ez*-zel, és *Az utóbbi*-val. Mindezek a kifogások azonban eltörpülnek a doktori értekezés pozitívumai mellett.

A disszertációról alkotott véleményemhez fontosnak tartom hozzáfűzni, hogy a Néprajzi Múzeum Fejős Zoltán közel másfél évtizedes igazgatása alatt megújult, és szinte példátlanul magas színvonalon működött. Nemcsak a kortárs gyűjtést ösztönözte, hanem a klasszikus néprajzi anyagot is jó gazdaként gondozta. Kiváló munkatársaival rendbe tették a múzeum gyűjteményeit, modernizálták a nyilvántartást és a közönségkapcsolatot, kitűnő szakkatalógusokban publikálták a fontosabb tárgygyűjtemények anyagát, elmélyült kutatómunkával rengeteg példásan tervezett kiállítást rendeztek, amelyekhez monografikus igényű katalógusok társultak. A múzeum kiadványai és kiállításai művészi köntösben egységes arculatot nyertek. Nagyszerű rendezvényeik, eminens tudósokkal és művészekkel eseményszáma mentek. Noha nem szorul rá, mindezt a doktori értekezés fedezetének is tekinthetjük.

Az elmondottakat összegezve: a benyújtott mű, mind tematikáját, mind tudományos eredményeit tekintve, egészében véve újszerű, jelentősen gyarapítja a társadalomtudományokat és az elméleti-gyakorlati muzeológiát. Megfelel az akadémiai doktori cím elnyerése kritériumainak, azért feltétlenül javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását és az MTA doktora cím megítélését Fejős Zoltánnak.

Szentendre 2019. 11. 11.

Dr. Zentai Tünde
az MTA doktora